УДК 821.134.2.09

Пронкевич О.В.

ПАРАДОКСИ БАСКСЬКОЇ САМОСВІДОМОСТІ В РОМАНІ М. ДЕ УНАМУНО «МИР ПОСЕРЕД ВІЙНИ»

Автор статті застосовує фігуру «гегелівського парадоксу» до репрезентації баскської національної ідентичності у першому романі Мігеля де Унамуно «Мир посеред війни». Головні персонажі книги поділяються на групи, що належать до «ідентичностей миру» або до «ідентичностей війни». Концепти «війна» та «мир» символізують різні форми реакції на Іншого і виконують роль показника відкритості баскської національної ідентичності. Застосування фігури «гегелівського парадоксу» до інтерпретації твору Унамуно розкриває багаторівневий характер нарації баскської нації.

Ключові слова: *парадокс, національна ідентичність, нація-нарація, історичний роман.*

Автор статьи применяет фигуру «гегелевского парадокса» к репрезентации баскской национальной идентичности в первом романе Мигеля де Унамуно «Мир посреди войны». Главные персонажи книги делятся на группы, принадлежащие к «идентичности мира» или к «идентичности войны».Концепты «война» и «мир» символизируют разные формы реакции на Другого и выполняют роль показателя открытости баскской национальной идентичности. Применение фигуры «гегелевского парадокса» к интерпретации произведения Унамуно раскрывает многоуровневый характер нарации баскской нации.

Ключевые слова: *парадокс, национальная идентичность, нация-нарация, исторический роман.*

The author of the paper applies the figure of the «Hegelian paradox» to the representation of the Basque national identity in the first novel by Miguel de Unamuno Paz en la Guerra. All main characters in the book can be divided into groups according to their belonging to «identities of peace» and «identities of war». The concepts of «war» and «peace» symbolize different forms of reaction to the Other and become signifiers of the openness of the Basque national identity to the world. Tthe «Hegelian paradox» in Unamuno's novel reveals the multilevel character of narration of the Basque nation.

Key words: *paradox, national identity, nation as narration, historical novel.*

Серед іспанських парадоксалістів початку XX ст. Унамуно був, мабуть, найпарадоксальнішим. У його творах провідну роль відіграють образи «апокрифічних філософів», наприклад, дон Фульхенсіо Ентрамбосмарес (роман «Туман»). Унамуно сам по собі має риси «апокрифічного філософа», який практикує найоригінальніші інтелектуальні й естетичні експерименти. Серед літературних парадоксів письменника найбільшою відомістю користуються жанр «nivola» («руман»), який пародіює натуралістичний роман кінця XIX ст., а також поділ письменників на «тих, хто відкладає яйця» (тобто довго працює над кожним елементом своїх творів, збираючи матеріал і вивчаючи середовище заздалегідь) і «тих, хто народжує живцем» (тобто пише твори без плану, «як вийде» («a lo que salga», в імпровізаційній манері). Парадоксальність проникає в інтелектуально-художній світ Унамуно настільки глибоко, що саму здатність мислити він виводить з парадоксу, а вміння мислити, на його погляд, полягає у здатності до дисоціації ідей, які розум людини за звичкою вважає поєднаними разом.

Фігура парадоксу в Унамуно стає предметом дослідження таких науковців, як Т. Мермал, Г. Навахас, П. Ослон, Д.А. Роузенберг та ін. [1, 3, 4, 5, 6, 8]. Парадокс становить модель мислення, яка є базовою для всіх інтелектуально-художніх

практик мислителя й письменника. Для Унамуно парадокс – вищий рівень розуміння і підрив тотального підкорення. Вихід саме на цей рівень звільняє з полону традиційних мисленнєвих процедур. Парадокс дарує Унамуно свободу від паралізуючого традиціоналізму і догми, яку він долає. Для письменника будь-яка реальність відносна. Деякі речі можуть бути менш нереальними, ніж інші, і парадокс – це перше наближення до того, що може мати вигляд «реального». Він об'єднує протилежні члени опозиції і заперечує припущення, які обґрунтовують догми. Унамуно використовує парадокс у своїй боротьбі проти остаточних формул розв'язання діалектичних суперечностей.

Намагаючись розв'язати проблему іспанської національної ідентичності, Унамуно залишається таким самим парадоксалістом, як і в інших ідеологічно-художніх практиках. З одного боку, він прихильник і теоретик «кастеляноцентризму», щоправда ліберального, а не тоталітарного типу, в чому його звинуватив Ж.Р. Ресіна [7]. Унамуно вірить у необхідність існування єдиної Іспанії як вищої культурної сили, але не погоджується з тим, щоб ця єдність забезпечувалася терором. З другого боку, незважаючи на перехід на кастильську мову і неприйнятність для нього гасел баскського націоналізму, Унамуно протягом багатьох років пропагує і захищає баскську мову і культуру, а також культуру інших народів Іспанії. Збереження і розвиток баскської національної ідентичності він, зокрема, парадоксально бачить у використанні басками кастильської мови заради їхнього входження до глобальної культури світу [докладніше див. 9].

Національна свідомість М. де Унамуно, так само як інших письменників-модерністів, які обстоюють «кастеляноцентристський ідеал» (П. Бароха, Р. де Маесту, Р. дель Вальє-Інклан, Е. Д'Орс), внутрішньо розколота. Походження з некастильської етнічної спільноти спричиняє дефрагментацію й розхитування «кастеляноцентристського міфу». Реакцією на цей процес є перетворення «кастеляноцентристського міфу» в іспанському протофашизмі й франкізмі на тоталітарну утопію, легітимність якої забезпечується репресивними державними й культурними політиками.

Цей національний парадокс Унамуно спричинений глибинним, закоріненим на онтологічному рівні і ніколи не розв'язаним конфліктом між материнським (баскським) і батьківським началами. Материнська культура мала конкретні, живі форми, які Унамуно добре пам'ятав і любив з дитинства, але яка видавалася його діалогічно-відкритому духу завузькою. Батьківська культура – культура Порядку, Закону, Великої іспанської культурної імперії так і не набула тих форм, які б задовольнили письменника і мислителя. Початок цього конфлікту Й. Хуарісті бачить у дитинстві письменника: рано втративши батька, він мав щільний зв'язок з матір'ю, і цей травматичний досвід, на думку Й. Хуарісті, проявляється протягом усього життя Унамуно. «Саме ця батьківщина його предків стане для нього точкою відліку, відштовхуючись від якої, Унамуно намагатиметься реконструювати нову Іспанію – історичну національність і духовну спільноту (nacionalidad histórica y raza espiritual), – на отримання або на втрату якої у нього були рівні шанси, оскільки вона ніколи не була даністю, чимось безпосереднім, не була долею, нав'язаною йому, як це було з баскською нацією (la raza vasca). Проблема полягає в тому, що Унамуно завжди мав міцне біологічне опертя для свого буття. Цю функцію виконувала його мати Саломе Хуго, ель Хуго де Раса (так він назвав протагоніста з твору «Як твориться роман», граючись із прізвищами своєї матері). Але ця батьківщина предків була позбавлена історичного наповнення. Чого йому завжди бракувало, так це присутності батька (спочатку через те, що Фелікс де Унамуно був в еміграції в Мексиці, а потім через його передчасну смерть), Батьківського порядку, Закону, продовження якого є історична батьківщина [2, с. 117]».

Парадоксальність проекту національної іспанської ідентичності виражена у творах Унамуно різних жанрів, зокрема, в його першому романі «Мир посеред війни» («Paz en la Guerra») (1896 р.). Тут письменник і мислитель використовує гегелівський парадокс, який відображає тріадичну систему діалектики, де заперечення тези антитезою знімається в синтезі. Ця система є парадоксальною, тому що синтез на новому рівні автоматично стає тезою, яку заперечує нова антитеза, і так до безкінечності. Напруження між діаметрально протилежними опозиціями влаштовує Унамуно, оскільки відображає його прагнення уникнути догматизму.

Гегелівський парадокс закладений вже у самій назві роману, яка своєю формою нагадує оксюморон – поєднання в одній фразі взаємовиключних елементів. Тезою тут постає поняття «мир», яке трактується надзвичайно широко: не тільки як стан без війни, а й миттєві проміжки стабільності у вічних світових змінах, й інтраісторія, і глибинне самоспостереження персонажів. Антитезою «миру» є поняття «війна», яке також має кілька значень: це і Друга карлістська війна, яка становить історичне тло оповіді, і динаміка глобальних природних і соціальних змін, і внутрішня екзистенційна тривога індивідів. Як випливає з роману, Унамуно не досягає жодного синтезу опозиції «війни» і «миру»: мир виявляється квінтесенцією війни, а війна народжується миром. Члени опозиції проникають одне в одне, формуючи відкриту проблемність.

Гегелівський парадокс у романі «Мир посеред війни» функціонує на різних рівнях: ідейно-тематичному, композиційному, лінгвістичному. Окремим випадком його застосування є питання національної ідентичності басків під час Другої карлістської війни. У своєму романі Унамуно, підбиваючи підсумок традиції реалістичної історичної оповіді, розробленої, зокрема, Б. Пересом Гальдосом, намагається створити портрет рідного міста Більбао. Письменник у передмові до твору зізнається: «Це не роман, це народ («Esto no es

una novela; es un pueblo») [10, с. 124]». Національне буття змальовується в романі як складна, суперечлива й парадоксальна реальність, яка витворюється непередбачуваною динамікою взаємодії історії й інтраісторії. Типи національної ідентичності басків, які живуть у Більбао і навколо нього, опираються чітким визначенням, адже самоусвідомлення їхньої приналежності до тих чи інших спільнот – результат рухів у глибинах національної протоплазми, основу якої становить невисловлювана інтимна культурна пам'ять.

Кожен з головних героїв репрезентує певний варіант баскської ідентичності, виникнення якого зумовлено реакцією на процеси модернізації Іспанії. Педро Антоніо і Хосефа Ігнасіа Ітурріондо становлять тип басків, які живуть у місті, але ще зберігають щільний зв'язок з традиційною баскською сільською культурою. У суспільстві вони розмовляють кастильською мовою, але вдома між собою говорять баскською. Світ, з якого вийшли Педро Антоніо і Хосефа Ігнасіа, пізніше побачить їхній син Ігнасіо під час перебування у баскському селищі. Вдача людей, які там живуть, сформована природними ритмами – рослинним типом існування, незнайомим з прогресом [10, с. 221]. Комерційний і ліберальний Більбао відлякує їх розбещеністю звичаїв. Ідентифікаційним знаком цієї баскської спільноти постає корова, яка в духовному космосі баскської нації відіграє провідну роль (доказом цього слугує відомий фільм Х. Медема, який так і називається «Корови»). Для опису зовнішності жителів селища наратор використовує порівняння з биками і коровами, Родич Ігнасіо Домінго – байдужий, сильний, спокійний, працьовитий; у нього повільна хода, мов у бика [10, с. 224]. Коров'ячі очі баскської дівчини «відображають спокій гір [10, с. 226]». Сформовані таким закритим і консервативним середовищем, Педро Антоніо і Хосефа Ігнасіа в релігійному і політичному плані вирізняються ретроградністю поглядів. Педро Антоніо мало цікавиться навколишнім життям, незважаючи на бурхливі політичні події навколо нього. Замолоду під час Першої карлістської війни, виконуючи наказ дядька, він приєднується до карлістів для захисту традиційних цінностей проти «офранцужених» і масонів [10, с. 128]. Сім років війни сформували його особистість остаточно: він живе виключно спогадами про цей період, на яких виховує свого сина Ігнасіо як гідного наступника карлістської справи. Хосефа Ігнасіа – мовчазна і ревна прихильниця католицизму. Вона не виходить за межі своєї традиційної ролі – бути опертям чоловіку і матір'ю для свого сина.

Їхніми антиподами в романі є родина Арана, яка репрезентує міську ідентичність басків. Вони комерсанти, підприємці, ліберали, яких цікавить насамперед успіх їхнього бізнесу – торгового дому, заснованого доном Хосе Маріа де Арана. Його справу продовжують сини – старший дон Хуан, який на початок роману керує справою, і молодший дон Мігель, дивак, який старанно виконує свої обов'язки в офісі. Дон Хуан чимало подорожував. Він також має освіту, читав твори А. Сміта, Д.Б. Сея, обидва брати володіють французькою мовою. Основу ідентичності родини Арана становлять тверезість, працелюбство, терпимість, а також принцип поміркованості, застосований до кохання, до політики, до релігії, – до всього, крім власного матеріального процвітання.

Ігнасіо Ітурріондо, син Педро Антоніо і Хосефи Ігнасії, належить вже до перехідного типу баскської ідентичності, який ще духовно перебуває під впливом традиційної консервативної сільської культури і, водночас, вже активно всотує дух ліберального і ділового Більбао. Описуючи роки становлення персонажа, наратор розкриває виховні практики прихильників баскського карлізму. Для формування закритої, чи напівзакритої ідентичності Ігнасіо першорядне значення мають розповіді його батька про Першу карлістську війну, дух традиційного католицизму (la sencilla rigidez católica, y la antigua española) [10, с. 145], який втілює його дядько священик Паскуаль, а також читання Святого письма, історії хрестових походів та ін. Наратор доводить, що ідентичність Ігнасіо фактично нав'язується йому оточенням, батьками, дядьком, за що молодикові доводиться заплатити життям. У системі формування ідентичності Ігнасіо активна роль відводиться образу ворога – масонам, які загрожують Іспанії заколотом. Бука, одягнений масоном, з'являється йому в дитячих снах [10, с. 156]. Ще одним ворогом для нього є постать ліберала, уособлена родиною Арана. Ненависть до роботи в офісі Арана час від часу перетворюється в Ігнасіо на ненависть до Більбао. Він опиняється втягнутим в ідентифікаційний конфлікт між з «pozanos» (вихідцями з села) і «batos» (людьми з міста) [10, с. 165]. Його роздратування з приводу Більбао набуває таких форм, що він навіть намагається «приховувати, що був більбаїнцем, і, не володіючи баскською, він починає навмисно говорити поганою кастильською, яку вивчив у колисці від батьків, незважаючи на те, що ті між собою вони розмовляли баскською мовою [10, с. 165]». Не забуває наратор пригадати і такі небезпеки міського життя, як відвідання борделів, від яких його не можуть утримати повчання дядька Паскуаля.

Проте, незважаючи на все своє карлістське виховання, Ігнасіо вже баск із міською, а не сільською ідентичністю. Свою любов до рідного міста він відчуває за найнесподіваніших обставин, зокрема, під час перебування в селищі, в самому серці баскського сільського світу. Другий напад любові до Більбао Ігнасіо переживає під час бомбардування міста, в яке він втягнутий як солдат карлістської армії. Дані почуття свідчать про роздвоєння його ідентичності. З одного боку, він нащадок сільської баскської пам'яті. Саме її він іде захищати на війні, і за неї він гине у битві поблизу долини Соморростро 27 березня 1874 р. З іншого боку, він вже син вільного міста Більбао, людина з міською ідентичністю.

У Ігнасіо Ітурріондо також є свій антипод. Це Пачіко Сабальбіде, молодий баскський інтелектуал з відкритим і космополітичним типом свідомості,

якого літературознавці з повним правом називають другим «я» Унамуно в романі. На відміну від Ігнасіо, він не зв'язаний родинною історією і вихованням, оскільки не пам'ятає своїх батьків (молодик – сирота з сімох років). Головним чинником формування його ідентичності є культура, а не етнічна чи лінгвістична приналежність. Він проходить крізь всі типові фази інтелектуальної еволюції «кінця віку»: захоплюється містицизмом, переживає релігійну кризу, змінює свій світогляд на науковий. Це людина сумніву і тривоги, унамунівський агоніст, неспокійний дух, який вагається між вірою та наукою [10, с. 198]. За характеристикою наратора, він індивід з невизначеною ідентичністю: «він не був ні карлістом, ні лібералом, ні монархістом, ні республіканцем. Він був потроху всіма одразу [10, с. 200]». Пачіко репрезентує дух динаміки, змін, відкритого пошуку, він є людиною, не прив'язаною до жодного конкретного місця.

Схарактеризувавши основні типи баскської ідентичності, репрезентовані в творі, Унамуно застосовує до розгляду національного життя фігуру гегелівського парадоксу, зокрема, тезу – антитезу «мир/війна», яка так і не перетворюється на синтез. Виділення кожного з описаних вище типів баскської національної ідентичності відбувається з урахуванням належності або до «спільноти миру» або до «спільноти війни», але в результаті «мир» і «війна» обов'язково міняються місцями і проникають одне в одне. Для кожної з виділених баскських ідентичностей, змальованих Унамуно, поняття «мир» і «війна» має свої смисли, які у тексті утворюють складну діалектичну взаємодію. Варто пам'ятати і про роль наратора, який за допомогою текстуальних стратегій формує ставлення читача до кожного з персонажів і таким чином маніпулює його очікуваннями.

«Ідентичність миру» вирізняє Педро Антоніо і Хосефу Ігнасію Ітурріондо. Як вказує Й. Хуарісті, прізвище «Iturriondo» з баскської мови перекладається як «той, що живе навколо ставка («junto al manantial») [2, с. 106]», тобто той, хто насолоджується миром, монотонністю життя, під поверхнею якого здійснюється щоденна робота. Існування чоловіка «спливало, як широка течія ріки, чий плескіт не помічаєш, доки він одного дня не переривається [10, с. 132]». Ситуація подружжя Ітурріондо містить онтологічний парадокс, оскільки спричиняє «війну», адже заради захисту «миру» – непорушності традиційної баскської консервативної ідентичності – Педро Антоніо відправляє свого сина до армії дона Карлоса.

Інтертекстуальний аналіз творів Унамуно доводить, що письменник, обігруючи відтінки смислів концептів, якими він оперує, завжди намагається збільшити парадоксальне навантаження своїх текстів. Відомо, те, яке велике значення для усвідомлення справжніх рис іспанської нації має у Унамуно концепт інтраісторія. В романі «Мир посеред війни» Педро Антоніо і Хосефа Ігнасіа уособлюють потік інтраісторії, а їхній син, родина Арана і Пачіко Сабальбіде існують вже в історичному часі. Завдяки переміщенню в інтраісторичний шар образи Педро Антоніо і Хосефи Ігнасії вже не є виключно негативними репрезентантами відсталості, а й набувають символічних значень основи, яка забезпечує не тільки безперервну традицію, а й життя загалом. Хосефа Ігнасіа – не лише обмежена басконка, а й жінка, яка символізує материнське начало світу. В тому, як наратор описує її мовчазну любов до сина, прочитується зв'язок з досвідом самого Унамуно.

Ще однією «ідентичністю миру» постає родина Арана. Вони є прихильниками «миру» не в метафізичному (як Педро Антоніо), а в буквальному смислі цього слова. Якщо, послуговуючись термінологією Г. Спенсера, родина Ітурріондо уособлює дух традиційної мілітарної цивілізації – військо селян на чолі зі священиками, то родина Арана символізує фазу індустріального суспільства. Вони пацифісти, які вірять у те, що «торгівля переможе війну і варварство [10, с. 148]». Проте їхнє розуміння «миру», в інший спосіб ніж у родини Ітурріондо, також передбачає «війну» – соціальні проблеми, які спричиняє розвиток капіталізму, урбанізм, толерантне ставлення до занепаду моралі, об'єктивно кидає виклик сільській цивілізації і примушує жителів сіл братися за зброю, аби захистити себе. В словах сільського проповідника, незважаючи на відверту реакційність останнього, є чимало справедливого. Під час меси він говорить про війну між містом і селом (тема, яка послідовно розвивається в романі й в інших контекстах): «Більбаїнці входили до селищ, – каже він, – під музику завоювання (conquista), витоптували поля і ґвалтували жінок (pisaban al bato la sementera, y le manoseaban la mujer) [10, с. 222]». Неприйнятність «миру», символізованого родиною Арана, виражається і в оцінках наратора: останній описує погляди і звичаї дон Хуана з іронією і сарказмом, оскільки не визнає духу комерції.

До «спільноти війни» належать Ігнасіо Ітурріондо і Пачіко Сабальбіде. Перший втягнутий у війну безпосередньо і навіть гине в ній. Крім того, дух соціальної «війни», розпочатої капіталізмом, захоплює і його, примушуючи залишити свою невинність у борделях. Але в основу його існування, так само як і в основу існування його батьків, покладений потяг до «миру». Його душа прагне спокою. Він пасивний, мов ті корови, яких він спостерігає у селищі. Проте повернення до стану «миру» для нього неможливе: його ідентичність розірвана, і потік історії підхоплює його, аби знищити на бойовищі.

В образі Пачіко Сабальбіде дух «війни», який стає «миром», сягає своєї кульмінації, хоча фізично і морально сам персонаж не має нічого спільного з війною. Невипадково наратор підкреслює, що у розпал бойових дій він самотньо медитує у віддаленому селищі на Кантабрійському узбережжі. Проте саме йому «доручає» автор виразити метафізику і містику «війни». Дивлячись з вершини на гірський краєвид і на море у фіналі роману,

Пачіко тлумачить світ як безперервний процес війни всього з усім: історії й інтраісторії, міста і села, чотирьох головних елементів, що утворюють універсум, – повітря, вогню, води і землі. «Мир» – це лише стани динамічної рівноваги, спричинені протидіями ворогуючих сил. Парадоксально, що через споглядання вічної ворожнечі Пачіко набуває внутрішнього спокою. Життя людства і процес формування націй є, на думку Пачіко, поодинокими випадками загальної діалектики «війни – миру» [10, с. 508].

Отже, онтологічна ситуація кожної з описаних Унамуно баскських ідентичностей визначається парадоксальним взаємоперетіканням «миру» і «війни». У жодного з персонажів роману теза й антитеза: «мир» / «війна» (у випадку з подружжям Ітурріондо і родиною Арана») або «війна» / «мир» (у випадку з Ігнасіо і Пачіко) – не перетворюється на синтез. Педро Антоніо і Хосефа Ігнасіа морально вбиті війною і наприкінці твору мовчазними страждальцями повертаються в баскське село – в те середовище, з якого вийшли, аби розчинитися остаточно в морі інтраісторії, з яким асоціюється їхнє «мирне життя». Поразка карлістів приносить перемогу родині Арана, але такий результат війни не принесе Іспанії миру ані в прямому, ані у фігуральному смислі: розвиток капіталізму, поверхневий лібералізм відіграватиме дедалі більшу роль у розпорошенні країни. Ігнасіо Ітурріондо отримує бажаний «мир» у вигляді смерті. Випадок Пачіко Сабальбіде окремий, оскільки молодик свідомо не шукає синтезу, а бачить вихід у постійному поглибленні парадоксу «війни» / «миру» – «миру»/ «війни». Й. Хуарісті вказує, що прізвище «Zabalbide» з баскської перекладається як «широкий шлях», «широке річище» («ancho camino», «ancho cauce») [2, с. 106]. «У романі «Мир посеред війни» смерть Ігнасіо у битві поблизу Соморростро символічно завершує історичний цикл традиційної Басконії і кладе скарб нації в руки Пачіко, цього скептичного інтелектуала-космополіта, який закінчить тим, що приєднається до соціалістів [2, с. 104]». З таким висновком Й. Хуарісті відносно підходів Унамуно до проблеми баскської національної ідентичності можна погодитись, а це означає, що знову Унамуно відкидає шлях закритості, а використовуючи на всю потужність потенції парадоксу, намагається запропонувати баскам, Іспанії, самому собі такий проект національного життя, який вимагає від усіх її учасників гостинності у ставленні до Іншого. Проведений на основі гегелівського парадоксу аналіз дає Унамуно змогу розкрити складну багатовекторну нарацію баскської національної ідентичності, яка охоплює як ультраконсервативні моделі (родина Ітурріондо), так і ультрамодерні прояви (Пачіко Сабальбіде).

ЛІТЕРАТУРА

1. Götz I.L. Unamuno: Paradox and Humor / Ignacio L. Götz // Selected Proceedings of Singularidad y transcendencia Conference. – Boulder, CO: Society of Spanish and Spanish-American Studies, 1990. – P. 71-84.
2. Juaristi J. El bucle melancólico: (Historias de nacionalismos vascos) / Jon Juaristi. – Madrid: Espasa-Calpe, 2000. – 430 p.
3. Mermall Th. The Chiasmus: Unamuno's Master Trope / Thomas Mermall // PMLA. – 1990. – Vol. 105. – № 2. – P. 245-255.
4. Navajas G. Miguel de Unamuno: (Bipolaridad y síntesis ficcional. Una lectura posmoderna) / Gonzalo Navajas. – Barcelona: Promociones y publicaciones universitarias (PPU), 1988. – 202 p.
5. Navajas G. Unamuno desde la posmodernidad: (Antinomia y síntesis ontológica) / Gonzalo Navajas. – Barcelona: Publicaciones universitarias, 1992. – 202 p.
6. Olson P.R. The Great Chiasmus: (Word and Flesh in the Novels of Unamuno) / Paul R. Olson. – West Lafayette, IN: Perdue UP, 2003. – 264 p.
7. Resina J.R. «For Their Own Good»: The Spanish Identity and its Great Inquisitor, Miguel de Unamuno / Juan Ramón Resina // The Battle over Spanish between 1800 and 2000: (Language Ideologies and Hispanic Intellectuals) / [eds.: J. del Valle, L. Gabriel-Stheeman]. – London – New York: Routledge, 2002. – P. 106-133.
8. Rosenberg D.A. Unamuno's Use of Paradox: (A Dissertation Presented to the Graduate School of the University of Florida) / Donald Allan Rosenberg. – University of Florida, 2005. – 100 p.
9. Unamuno M. de. Obras completa / Miguel de Unamuno. – 9 tomos. – Madrid: Escélicer, 1966-1970. – T. IV: La raza y la lengua. – 1968. – 1467 p.
10. Unamuno M. de. Paz en la guerra / Miguel de Unamuno. – Madrid: Cátedra, 1999. – 511 p.

Рецензенти: Гундорова Т.І., д.філол.н., член-кореспондент НАН України,
Висоцька Н.О., д.філол.н., професор

© Пронкевич О.В., 2009

Стаття надійшла до редколегії 10.09.09 р.